מוזיקה קלאסית קלה נעימה, אפילו באושוויץ

הכנרת המהוללת אלמה רוזה ניצחה על תזמורת נשים שניגנה במחנה ההשמדה. למרות התנהלותה השנויה במחלוקת יוענק לה עכשיו אות הוקרה

חני חיטרון

ביום ראשון הבא יהיה בקיבוץ גבעת חיים מאוחד מצבה לזכרה של אלמה רוזה, שמתה באושוויץ ב-1944. היחומים והמאורגנים הם אנשי המרכז העולמי של בני ברית והוועדה להוקרת גבורתם של המצילים היהודים בשואה.

אלמה רוזה, שנולדה ב-1906, היתה כנרת יהודייה וינאית עטורת מוניטין. אביה היה הכנר המהולל ארנולד רוזה, שכיהן עשרות שנים כקונצרטמייסטר של תזמורת האופרה הווינאית וכנר ראשון ברביעיית מיתרים נחשבת שייסד. פרט חשוב נוסף על ייחוסה המוזיקלי של אלמה רוזה: מצד אמה היא היתה אחייניתו של גוסטב מאהלר.

בצרפת, ב-1943, רוזה נלכדה ונשלחה לאושוויץ. רוב הזמן גורלה "שפר" עליה שם; חודשים אחדים היא ניהלה את תזמורת הנשים של המחנה (יהודיות ולא־יהודיות) — עד מותה באפריל 1944 מהרעלה בנסיבות עלומות.

לפי עדויות מסוימות, רוזה התנהגה בקשיחות מיוחדת כלפי אחדות מן הנגניות שבפיקודה. כך לפי הספר "תזמורת על תנאי" שכתבה פניה פנלון (הופיע בעברית ב-1980 בהוצאת ידיעות ספרים). פנלון היתה חברת התזמורת באושוויץ תחת ניהולה של רוזה. על בסיס הספר שלה נעשה סרט, בביכובה של ונסה רדגרייב, וגם הצגה ישראלית שכתב וביים שמואל הספרי.

הספר "מווינה לאושוויץ" מאת ריצ'רד ניומן, מבקר מוזיקה קנדי (הופיע בעברית ב-2005 בהוצאת כנרת־זמורה) מציג עמדה מנוגדת, חיובית. לעמדה זו שותפה הילדה גרינבאום, ניצורה, חברת נצר סרני שהיתה כנרת בתזמורת של רוזה (גרינבאום, בת מאה, תשתתף באירוע שיהיה באולם האסיפות של הקיבוץ בשבוע הבא).

מהי האמת על הדרך שבה ניהלה רוזה את התזמורת, מהו השיפוט המוסרי שהיא ראויה לו? תשובה בנאלית מתבקשת ונראה שגם הולמת: אי אפשר לשפוט, כי התנאים ששררו באושוויץ היו פלנטה אחרת. חובה לציין כי לזכותה של אלמה רוזה נוקפים גם מעשי הצלה: היא קיבלה לתזמורת נשים אחדות שלא הצטיינו בנגינה והשכילה להסות זאת.

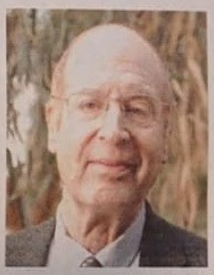

גדעון גרייף צילום: תומר אפלבאום

גרייף: "כל מעשה הצלה בשואה הוא בגדר גבורה. צריך לשבח כל מעשה של יהודי שגרם להארכת חייו של יהודי אחר"

להבין את הזוועה

באירוע שיהיה בקיבוץ נצר סרני תהיה בין השאר הרצאה של חוקר השואה גדעון גרייף. בשיחה קצרה השבוע, הזכיר פרופ' גרייף כי במחנות ההשמדה, במחנות הריכוז וההשמדה ובמחנות לעבודת כפייה פעלו תזמורות אסירים רבות, בין השאר במחנה אושוויץ (שבע תזמורות היו שם, כולל תזמורת שהופיעה רק בימי ראשון אחה"צ, ניגנה מוזיקה לריקודים לאנשי האס־אס).

היו תזמורות אסירים, פירט גרייף, גם במחנות ינובסקה, מאוטהוזן, טרבלינקה, מיידאנק, בלוץ, סוביבור ועוד. רבים מחברי התזמורות האלה שרדו וגם זכו לתנאי חיים משופרים לאין ערוך. משעבדיהם ידעו שנגן יכול לתפקד היטב בהיותו במצב גופני טוב — דברים אלה אמורים גם בחברות תזמורת הנשים של אלמה רוזה.

מהו יחסך לניגוד בין המסרים של שני הספרים שמספרים את סיפורה של רוזה, הספר של פניה פנלון לעומת הספר של ריצ'רד ניומן?

"פניה פנלון כתבה מתוך רגשות תסכול, אולי גם קנאה אישית, מבט סובייקטיבי. אין לדון אותה לכף חובה בשל כך, זה אנושי ומובן. ספרו של ניומן הוא פרי מחקר רציני, יש לסמוך עליו כעל מסמך אותנטי. אין זה אומר שספרה של פנלון חסר חשיבות, היא היתה אישיות מרכזית בתזמורת הנשים, כפסנתרנית וכמעבדת ולעתים נדירות גם כווקאליסטית. פנלון היתה אישה דעתנית ונראה שנוצרה יריבות אישית בינה ובין אלמה רוזה".

אין הגזמה באפיון פעולתה של רוזה בתזמורת כמעשה גבורה?

"ממש לא. בשואה, כל מעשה הצלה, קטן או גדול, היה בגדר מעשה גבורה". בהקשר תקופת האופל של השואה, אומר עוד גרייף, צריך להבליט ולשבח כל מעשה של יהודי שגרם להארכת חייו של יהודי אחר.

במבט כללי, הוא מוסיף, כי בעצם התופעה — נגינת מוזיקה ערבה במחנה השמדה, קצתה מוזיקה בעלת נימה נוסטלגית מתקתקה, רוכה ככולה מקרינה נינוחות, חיים שלווים — יש מרכיב ביזארי, הזוי ומעורר תמיהה. "מוזיית של תקופות נורמליות", ממשיך גרייף, "עולה השאלה מה למוזיקה ולמפלצתיות? מה למוזיקה ולאושוויץ? ההסבר: זה מעוות, אבל מתאים מאוד לקו המחשבה הגרמני־נאצי".

לא התגלו מסמכים נאציים רשמיים שמסבירים את זה?

"לא התגלו שום מסמכים על התזמורות. להערכתי, זו היתה מציאות שהתפתחה 'מלמטה', יוזמות של מפקדי מחנות שהפכו למין נורמה, חלק מסינדרום 'העולם ההפוך' שבנו הגרמנים הנאצים. שני תחומים, מוזיקה ורפואה, שברגיל הם בעלי קונוטציות חיוביות, עברו מין מטמורפוזה קיצונית. מוזיקה הפכה לאמצעי השפלה; רופאים הפכו למתעללים ורוצחים.

"אני משוכנע שזה הפירוש הנכון", הוא ממשיך. "השפלה היתה פן מרכזי במדיניות הגרמנית הנאצית כלפי כל מי שהוגדר 'אויב'. כבר ב-1933 ניכרת מדיניות של השפלה קיצונית כלפי יהודים וכלפי לא־יהודים.

"אחר כך, עם התחלת ביצוע 'הפתרון הסופי' בשלהי 1941, נמשכה מדיניות ההשפלה. תחושתם של הרוצחים היתה שסתם רצח של יהודי זה לא מספיק טוב ולא מספיק תקין — אם אינו מלווה בהשפלה קיצונית של היהודי טרם רציחתו".

עוד ממד של השפלה, הוא מציין, כרוך בזהותם המקצועית והחברתית של אחדים מן המוזיקאים ששובצו לתזמורות המחנות. דוגמה לכך הוא ארתור גולד, שהיה מנצח ידוע בוורשה. "יום אחד הוא עוד מנצח שם, שרוי בתוך עולם הזוהר, קד לקהל המריע לו, לאחר שבועיים הוא מוצא את עצמו מנצח על תזמורת האסירים במחנה טרבלינקה".

האם היתה נגינה גם כרקע להובלה אל תאי הגזים? גרייף אומר כי לא היה כך באושוויץ. "המוזיקה שם בעיקר ליוותה יציאת אסירים לעבודת פרך וחזרה ממנה והיתה גם נגינה בעבי בידור לצוות הגרמני. ידוע שבטרבלינקה אכן ניגן אנסמבל קטן עם כניסת יהודים לאולם המלתחה בדרך לתאי הגז. התזמורת של אלמה רוזה, באושוויץ — תזמורת הנשים היחידה בכל המחנות — ניגנה בחוץ. את האימונים, את החזורות, הן עשו בתוך בלוק 24 באולם שהוקצה לכך. הבלוק הזה נמצא סמוך לשלט 'העבודה משחררת'".

אלמה רוזה. קיבלה לתזמורת נגניות שלא הצטיינו והסוותה זאת צילום: George Fayer

בצרפת, ב-1943, רוזה נלכדה ונשלחה לאושוויץ. חודשים אחדים היא ניהלה את תזמורת הנשים של המחנה עד מותה באפריל 1944 מהרעלה בנסיבות עלומות

אושוויץ, מאי 1944. לפי עדויות, רוזה נהגה בקשיחות כלפי אחדות מהנגניות צילום: United States Holocaust Memorial Museum